



Obr. 1 Pohled na východní část Amonova chrámu a posvátné jezírko v Karnaku (foto M. Zemina)

Nástin stavebně-historického vývoje staroegyptského chrámu

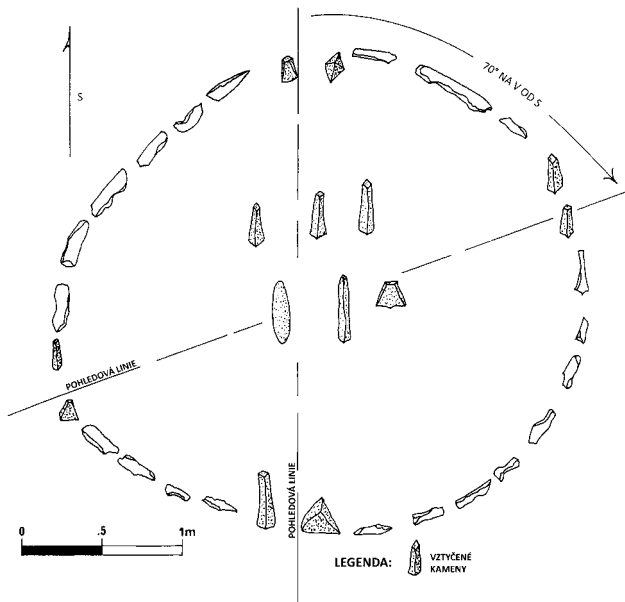
Miroslav Verner

Chrám, označovaný nejčastěji jako hut necer „příbytek boží“, ve starém Egyptě neztělesňoval pouze jednu ideu, ale byl průsečíkem mnoha vzájemně se proplétajících představ a jeho hlubší smysl byl zřejmý jen vědoucím, těm, kdo byli zasvěceni do tajemství božích proměn a záměrů. Chrám především symbolizoval mytický prapahorek, jenž se na počátku světa vynořil z chaosu pravodstva a na němž bůh – stvořitel započal své dílo. Byl projevem maat, řádu, který bohové uprostřed isefet, chaosu, vytvořili, byl místem, na němž se stýká nebe, země a podsvětí. Byl sídlem boha, případně bohů, posvátným místem, na něž lidé přicházeli, aby boha uctívali, přinášeli mu oběti a obraceli se k němu se svými prosbami. Postupně chrám získal i významné politické a hospodářské funkce, stal se centrem učenosti a sloužil k výchově a vzdělávání. Chrám, zejména prostor před jeho vstupní bránou, byl i soudním místem. V neposlední řadě byl chrám i místem, na němž lidé u léčivých vod, soch a magických stél hledali uzdravení.

Na první pohled by se mohlo zdát, že se ze starého Egypta – během téměř čtyř tisíciletí trvajících vývoje, od Predynastické doby až do uzavření posledního staroegyptského chrámu (Esetina chrámu na ostrůvku Filé u 1. nilského kataraktu) roku 536 n. l. výnosem císaře Justiniána – dochovalo někdy až v překvapivě dobrém stavu velké množství chrámů, a že tedy nemůže být velkým problémem rekonstruovat obecné rysy jejich vývoje, případně sestavit jejich základní třídění. Spíš opak však je pravdou. Z toho, co zatím víme, je zřejmé, že ve starém Egyptě neexistoval standardizovaný typ chrámu, i když se časem začaly některé obecnější rysy v jeho základním plánu prosazovat. Rekonstrukce vývoje chrámu tak naráží

na mnohé problémy, z nichž tím hlavním je neúplnost archeologických pramenů, zejména těch ze starších období egyptských dějin. Egyptský chrám boha, na rozdíl od královských zádušních chrámů, nebyl ukončeným stavebním dílem, každý nový král v něm mohl pokračovat se svými stavebními aktivitami, bourat, přestavovat a rozšiřovat a dosáhnout toho, „co nebylo vykonáno od dob předků“.

Další okruh problémů se týká klasifikace chrámů: podle jakých kritérií je třídit, když se některé typy navzájem překrývají? Například na chrámy postavené z kamene či cihel a chrámy skalní, tzn. vytesané zcela (speos) nebo zpola (hemispeos) ve skále? Nebo na



Obr. 2 Kamenný kruh – sluneční kalendář – na vrcholu fosilní duny (východozápadní řez, podle Wendorfa, Close a Schilda)

chrámy bohů a zádušní chrámy králů? Jenže kupříkladu v tzv. chrámech milionů roků se obě tato kritéria prolínají atp.

Určitou formální, stylistickou klasifikaci staroegyptských chrámů navrhl britský archeolog Barry Kemp. Vycházel z toho, že stát neměl – na rozdíl od královských hrobových komplexů, jimž Kemp přisuzuje „raně formální“ (early formal) styl – až do pozdní Střední říše větší zájem o provinční chrámy, jež jsou považovány za „předformální“ (preformal). Posledně jmenované jsou malé a jednoduché stavby, z rostlinných materiálů a sušených cihel, v nichž se projevuje lokální tradice. Vývoj pak podle Kempa dospěl v Nové říši ke „klasickému“ typu velkých kamenných chrámů, který považuje za „zralý formální“ (mature formal) styl, a uzavírá se v ptolemaiovské a římské době „pozdně formálním“ (late formal) typem chrámu. I když Kempovu klasifikaci podrobil kritice americký egyptolog David O'Connor, egyptologové s ní pracují, jakkoliv je zřejmé, že mnohé otázky vývoje chrámů ve starém Egyptě zdaleka neřeší.

Kam až do minulosti kořeny vývoje chrámu v Egyptě sahají, nedokážeme přesně určit. Podíl na tom má nejen už zmíněná neúplnost relevantních archeologických pramenů, ale mnohdy i jejich nedostupnost vzhledem ke zvláštnostem přírodních poměrů v nilském údolí a deltě: nejstarší stavební památky jsou pohřbené pod mnohametrovými nánosy bahna. Některé z nich sice jsou dostupné, jak dokládá například německý archeologický výzkum na významné lokalitě z Predynastické a Raně dynastické doby Tell el-Faraín, antické Bútó, ale jen za cenu mimořádných nákladů: vysoká hladina spodní vody se pomocí soustavy výkonných pump uměle snižuje a tím se archeologům dočasně otevírá, byť jen v omezeném rozsahu, cesta k nejspodnějším, tedy nejstarším kulturním vrstvám. Že většina staveb a předmětů z rostlinných materiálů – a právě z nich se nejstarší svatyně stavěly – v tomto prostředí už dávno vzala za své, není třeba zvlášť zdůrazňovat.

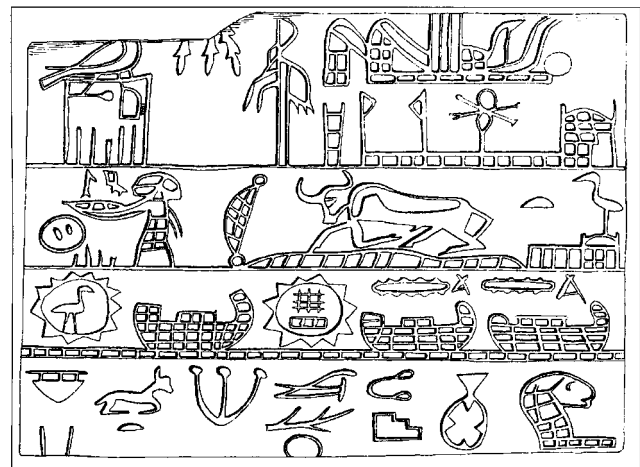
Cestu k poznání nejstarších egyptských chrámů a kultovních míst však nenabízí jen nilské údolí a delta, pozoruhodné objevy pocházejí i z míst, kde by je nikdo nečekal, z velmi vzdálených a těžko dostupných pouštních oblastí. Uvedme aspoň jedno z těchto míst. Je jím plaja (archeologický termín pro vyschlé jezero) Nabta (obr. 2), nazvaná podle archeologické lokality, kterou v Západní poušti asi sto kilometrů západně od Abú Simbelu objevil a pro-

zkoumal americký tým vedený Fredem Wendorfem. Nacházelo se zde neolitické sídliště a pohřebiště a také dvě struktury volně sestavené z kamenů. Jednu strukturu, jejíž význam není zcela jasný, tvoří dlouhé řady monolitů. Druhá struktura má kruhový tvar, v němž jsou proti sobě postaveny dvě dvojice větších monolitů. Její důkladnější zkoumání ukázalo, že linie procházející mezi těmito dvěma dvojicemi odpovídá dráze Slunce o slunovratu před asi šesti tisíci lety. Slunovrat byl významnou událostí v životě polonómádkých pastevců, kteří zde tehdy žili, neboť ohlašoval počátek vlhčího období, kdy občas přicházel déšť. Stavba, někdy také nadneseně označovaná za „pouštní Stonehenge“, je považována za kultovní místo a kalendárium. Pravděpodobně se zde scházeli k různým slavnostem a rituálům u příležitosti významných událostí nejen obyvatelé Nabty, ale i lidé z širšího okolí.

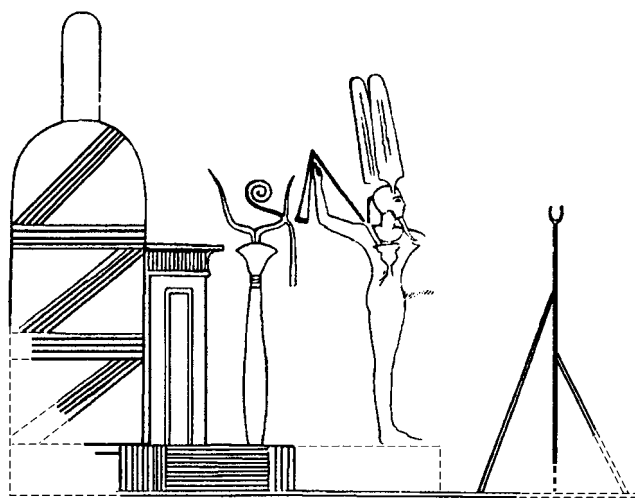
Na pohřebišti v Nabtě byly objeveny velké, až mnohatunové monolity, které sem musely být přivlečeny z asi třicet kilometrů vzdálených lomů. Některé mají tvar hrubého jehlanu, „pyramidy“. Někteří badatelé předpokládají, že právě v poušti, v prostředí lovců, pastevců a prvních polousedlých zemědělců tzv. kultury plají v období mezi 8.–4. tisíciletím př. n. l. je mj. třeba hledat nejen zálibu v megalitismu, ale i počátky zvířecích kultů, jež se staly tak charakteristickým rysem staroegyptského náboženství a náboženských staveb. Existují i jiná místa v pouštních oblastech Egypta, na nichž se už v pravěku konaly obřady, o jejichž významu i průběhu toho bohužel zatím moc nevíme. Patřila mezi ně možná i Jeskyně plavců v těžko přístupném pohoří Gilf Kebir při jižním okraji Velkého písečného moře na egyptsko-libyjské hranici.

Na konci pravěku, v pozdní nakádské a Raně dynastické době, začíná v nilském údolí dokladů o chrámech postupně přibývat. Jde především o písemné a kresebné prameny, ale objevují se už i první archeologické doklady stavebních památek sakrálního rázu. U těch nejstarších šlo o jednoduché stavby z rostlinných materiálů, jimiž nilské údolí oplývalo – dřeva, rákosí a rohoží. Během Raně dynastické doby se však začaly objevovat i první stavby ze sušených cihel. Je pozoruhodné, o jak typologicky rozmanité stavby už v této době šlo. Lze to doložit na několika následujících vybraných příkladech.

Na slonovinové tabulce krále Hora-Ahy (obr. 3) nalezené anglickým archeologem Williamem Mathewem Flindersem Petriem (1853–1942) v Abydu je v prvním registru shora zobrazena svatyně bohyně Neity, uctívané ve městě Sais v západní deltě. Jde o konstrukci z rákosí a dřevěných kúlů, mezi něž jsou napnuty rohože.



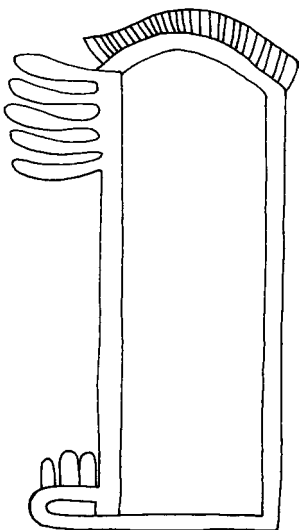
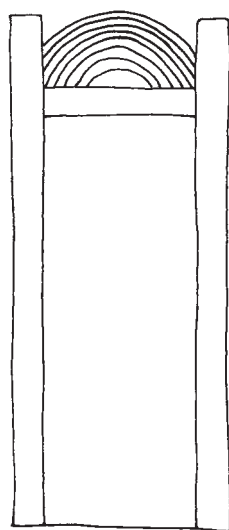
Obr. 3 Hor-Ahova dřevěná tabulka z Abydu: při pravém okraji prvního registru shora je zobrazena Neitina svatyně a pod ní, ve druhém registru shora, je Thovtova (nebo Benuova?) svatyně



Obr. 4 Minova svatyně

Přední část stavby tvoří ohrazené nádvoří, jehož průčelí zdobí dvojice stožárů s praporci. Uprostřed nádvoří stojí standarta s charakteristickým symbolem bohyně – štítem a na něm dvěma zkříženými šípy. Zadní část tvoří jednoduchá stavba s klenutou střechou – svatostánek s kultovní sochou.

Koncem devadesátých let 19. století angličtí archeologové James Edward Quibell (1867–1935) a Frederick William Green (1869–1949) objevili na hornoegyptské lokalitě Kóm el-Ahmar, egyptském Nechenu (řec. Hierakonpolis), místě kultu sokolího boha Hora nazývaného Nechenej „Nechenský“, a zároveň také v politickém centru predynastického Egypta, velký, zhruba kruhový val obložený kusy pískovce. Na valu, pravděpodobně symbolizujícím mytický prapahorek vynořivší se při stvoření světa z pravodstva, našli pozůstatky stavby, kterou lze rekonstruovat jako jednoduchý, zhruba severojižně orientovaný chrám ze sušených cihel obdélného půdorysu, přístupný od jihu a sestávající z nádvoří a svatyně se třemi komorami. U svatyní tohoto typu se soudí, že prostřední komora byla obětní (obětiny se zde kladly na oltář), zatímco v obou postranních byly umístěny kultovní sochy. Stavba možná pochází ze Střední říše, možná je starší. V jejich troskách angličtí archeologové objevili soubor kultovních předmětů, mezi nimi i slavnou bridlicovou paletu krále 1. dynastie Narmera.

Obr. 5 Hornoegyptská svatyně
per verObr. 6 Dolnoegyptská svatyně
per nu

Další významný nález v Hierakonpoli se podařil americkému týmu, který zde pracuje už více než dvě desítky let. Západně od kruhového valu objevil pozůstatky stavby pocházející z Predynastické doby a považované za zatím nejstarší archeologický doklad egyptského chrámu. Slovo pozůstatky je možná trochu nadnesené, neboť ze stavby se dochovaly hlavně otisky v zemi, z nichž je patrné, že byla postavena z dřevěných kůlů a rohoží z rákosí. Otevřené průčelí chrámu, v němž byl zřejmě uctíván místní sokolí bůh, zdobila čtveřice dřevěných stožárů. Před chrámem bylo oválné nádvoří ohrazené plotem z rákosí.

Další významný objev učinil Petrie během svého archeologického výzkumu v letech 1893–1894 v hornoegyptském Koptu (obr. 4), centru kultu boha plodnosti Mina, původně snad boha uctívaného kočovnými Medžaji ve Východní poušti. Na místě hlavního Minova chrámu našel vedle řady dalších cenných artefaktů i torza tří kolosálních ityfalických soch z vápence. Typologicky jde o velmi staré sochy nejnoveji datované do pozdní nakádské doby nebo do doby vlády krále 1. dynastie Narmera. Podle amerického egyptologa Bruce Williamse bylo Minovo jméno dodatečně na jedné ze soch vyryto. Původní výška soch dosahovala skoro čtyř metrů. Soudí se, že sochy byly původně umístěné v chrámu, který, soudě podle jejich velikosti, musel mít značné rozměry. Minův chrám byl původně postaven z rákosí a podle pozdějších vyobrazení měl okrouhlý půdorys a klenutou střechu. U chrámu stál kůl s Minovým symbolem.

Ne každá raně dynastická svatyně však byla postavena z dřevěných kůlů, rohoží a rákosí. Některé byly už tehdy postaveny ze sušených cihel, případně mohly vzniknout i velmi nekonvenčním způsobem. Dokladem může být zatím nejstarší svatyně na ostrůvku Elefantina na 1. nilském kataraktu. Byla v ní uctívána paní tohoto ostrova, bohyně Satet. Místo jejího kultu vzniklo v asi čtyři metry hluboké a tři a půl metru široké a stejně vysoké dutině mezi obrovskými žulovými bloky. Počátek svatyně sahá až na konec pravěku, do doby nakádské kultury, tedy ještě před 1. dynastií, kdy byla na ostrově založena pevnost. Postupně byla jeskynní svatyně rozšiřována a teprve až na počátku Střední říše nahrazena novým Satetiným chrámem.

Postupně se už v Raně dynastické době ustálily dva hlavní stavební typy svatyní, hornoegyptské, zvané *per ver* (obr. 5), a dolnoegyptské, zvané *per nu* (obr. 6). *Per ver* „velký dům“ byl pravděpodobně původně už zmíněnou svatyní sokolího boha Hora v Hierakonpoli a možná podobného typu byla i svatyně supice Nechbety, ochranné bohyně Horního Egypta uctívané v nedalekém el-Kábu. *Per ver* byla stavba z dřevěných kůlů a rohoží a při pohledu z boku snad připomínala siluetu slona nebo nosorožce. Později se svatyně tohoto typu stala zemskou a dostala název *iteret Šema* „svatyně Horního Egypta“. V sídelním městě se stala korunovační svatyní, král v ní byl korunován hornoegyptskou bílou korunou. Stylizované průčelí svatyně, provedené v jemném bílém vápenci, bylo využito při výzdobě nádvoří svátku *sed* v Džoserově pyramidovém komplexu.

Per nu, později zemská a korunovační svatyně *iteret Mehet* „svatyně Dolního Egypta“, byla pravděpodobně původně svatyní kobry Vadžety, ochranné bohyně Dolního Egypta uctívané v Bútó. I tato svatyně byla postavena z dřevěných kůlů a rohoží. Předpokládá se, že v hrobkách napodobujících svým tvarem právě tuto svatyni byli v Bútó, v posvátném háji na břehu klikatícího se kanálu, pohřbeni nejstarší dolnoegyptští vládcové. I se stylizovanou podobou této svatyně se můžeme setkat ve výzdobě nádvoří svátku *sed* u Stupňovité pyramidy. Stylizovanou podobou *per nu* získal už ve Staré říši i královský typ sarkofágu.

Po období politické nestability Egypta v závěru Raně dynastické doby se na počátku 3. dynastie podařilo králi Necerichetovi, později zvanému Džoser, zemi zkonsolidovat a založit mocný, dobře



Obr. 7 Džoserův pyramidový komplex v Sakkáre (foto K. Voděra)

organizovaný a efektivně spravovaný stát. Projevem prosperity tohoto státu i výlučného postavení, jež v něm král zaujímal, se stal Džoserův hrobový komplex (obr. 7) – obrovským příkopem a kamennou zdí ohrazený soubor kamenných chrámů, kaplí, skladů, kolonád a dvorů, jimž dominoval vlastní královův hrob ve tvaru stupňovité pyramidy. Komplex je souborem staveb zčásti funkčního, zčásti však jen symbolického rázu a je považován za královu rezidenci na onom světě, při přípravě jejíhož plánu se tvůrci pravděpodobně v mnohém inspirovali panovníkovou pozemskou rezidencí. Ze stavebně-historického hlediska je komplex unikátním dokladem spojení raně dynastických archetypů převzatých ze staveb z lehkých rostlinných materiálů a nového stavebního materiálu – vápence. Ne že by kámen, například vápenc nebo červená žula, nebyl doložen už v raně dynastických královských stavbách ze sušených cihel, avšak v Džoserově komplexu v Sakkáre, právem považovaném za nejstarší doklad monumentální kamenné architektury, byl poprvé použit v tak rozsáhlém měřítku. Setkáváme se zde s nejstaršími sloupy, jejichž tvar napodobuje rostlinné vzory jako papyrus, lilii, šachor nebo jen otep rákosí. Doslovným okopírováním některých detailů z archaických staveb z rostlinných materiálů do kamene se objevily typicky egyptské stavební prvky jako oblounek (původně zpevnění vnějších rohů stěn z rákosí či rohoží pomocí provazu či řemínku, zobrazené jako váleček s cikcak linií), konkávní římsa (původně ven vyklenutý a mírně roztržený horní okraj stěn z rákosí či rohoží napnutých v rámu z dřevěných kůlů) aj., s nimiž se pak nadále setkáváme ve staroegyptské architektuře napříč jejím několik tisíciletí trvajícím vývojem.

Džoserův komplex byl zároveň zhmotněním základní ideje staroegyptského státu: existoval svět bohů a svět lidí a mezi oběma byl král prostředníkem a zároveň i hlavním garantem řádu světa a blaha lidí během jejich života na zemi. Vybudování jeho věčného, nezničitelného hrobu bylo hlavním úkolem celé země ještě za jeho života, neboť uchování krále i po smrti v mumifikované podobě zaručovalo navěky blaho „lidí jeho času“. Královo výjimečné postavení prostým lidem poněkud zastiňovalo vzdálený svět bohů a soudobé sakrální stavby jsou výmluvným dokladem této nevyváženosti. Z nemnoha dokladů, jež se ze Staré říše dochovaly, je patrný nápadný rozdíl: chrámy, v nichž se pěstoval kult bohů, byly mnohem

skromnější stavby než chrámy královského kultu. Chrámy bohů byly zpravidla postaveny jen z dost pomíjivých sušených cihel, naproti tomu chrámy královského kultu byly velké, důmyslně členité kamenné stavby s bohatou polychromovanou reliéfní výzdobou. Významný byl i rozdíl v jejich hospodářském postavení: chrámy královského kultu, nazývané také zádušními, byly bohatě dotované výnosy z početných, k tomuto účelu ze státního majetku vyčleněných či nově založených statků. Přitom královské zádušní chrámy nebyly volně přístupné veřejnosti a působil v nich jen poměrně značný počet kněží a světských zaměstnanců.

Mimořádné postavení, jež král požíval, však už od Raně dynastické doby začal oslabovat stále více se vzímající kult slunečního boha, byť s ním v teologické rovině byl osud krále jak za jeho života, tak i po smrti úzce spjat. Chrám slunečního boha se nacházel v Iunu, řecké Héliopoli, nejpozději už na počátku Staré říše byl nejvýznamnějším duchovním centrem země. Můžeme se jen domnívat, jak v té době vypadal, neboť Héliopolis, jedna z nejdůležitějších archeologických lokalit Egypta a starověkého světa vůbec, dosud nebyla systematicky prozkoumána a její památky a historie důkladně objasněny. Na základě písemných pramenů se soudí, že v chrámu v Héliopoli (obr. 8) byl uchovávan kultovní fetiš *benben*, podle některých názorů kuželovitý balvan možná meteorického původu. Jeho stylizovanou symbolickou podobou se stal obelisk. Zatím nejstarší doklad sakrální stavby v Héliopoli objevil na počátku minulého století italský archeolog Ernesto Schiaparelli (1856–1928). Jde o úlomky vápencové schrány z počátku 3. dynastie, původně asi umístěné v areálu slunečního chrámu, se zbytky reliéfních výjevů a nápisů zmiňujících bohy tzv. héliopolského Devatera.

Velmi významný musel už od sjednocení Egypta a založení hlavního města Memfidy na počátku 1. dynastie být i zdejší Ptahův chrám. Také o jeho nejstarší podobě zatím nemáme nejmenší představu. Z Ptahova epiteta *Ptah-resej-ineb-ef*, „Ptah-j jižně-od-své-zdi“, doloženého už v textech ze Staré říše, se soudí, že ležel jižně od hlavního města, kterým v té době byla pevnost *Ineb hedž* „Bílá zed“⁴. Některé archeologické poznatky získané nedávno během britského výzkumu Memfidy napovídají, že by se nejstarší část Ptahova chrámu mohla nacházet pod pahorkem Kóm el-Fachrí, který je součástí dnešní vesnice Mít Rahiny.



Obr. 8 Obelisk Senusreta I. v Héliopoli kdysi zdobil průčelí slunečního chrámu (foto M. Zemina)

Pozůstatky pozoruhodného chrámu ze Staré říše, připomínajícího velmi tajemné mytické místo, se podařilo ve třicátých letech minulého století objevit francouzským archeologům Clémentu Robichonovi a Alexandru Varillovi v hornoegyptském Medamúdu. Chrám, v němž byl pravděpodobně uctíván bůh Usir, sestával ze dvou (původně jen jednoho) nádvoří, do nichž se vždy vcházelo pylonom. Ze druhého nádvoří vedly dvěma nepravidelnými chodbami vchody do dvou svatyní, z nichž každá byla „pohřbená“ pod uměle navršeným oválným pahorkem. Pahorky původně ležely v posvátném háji, jak se dá usuzovat z četných zbytků zuhelnatělého dřeva. Celý původní chrámový areál – později na jeho místě postavil nový velký chrám Senusret III. – byl ohrazen nepravidelnou obílenou cihlovou zdí polygonálního půdorysu.

Ve východní deltě v lokalitě Tell Ibrahim Awad (obr. 9), která už na počátku Raně dynastické doby za tzv. dynastie 0 byla malým provinčním městem, se nizozemskému archeologickému týmu podařilo objevit malý chrám považovaný za příklad „předformálního“ typu. Jde o jednoduchou stavbu pravouhlého půdorysu ze sušených cihel orientovanou zhruba v severojižním směru. Uprostřed chrámu stála na nízkém podstavci schrána se sochou božstva. O jaké božstvo konkrétně šlo, však nevíme. Pod schránou byly nalezeny dva depozity kultovních předmětů. Je pozoruhodné, že tento „předformální“ chrám existoval s menšími úpravami ještě po dobu dalších dvanácti století.

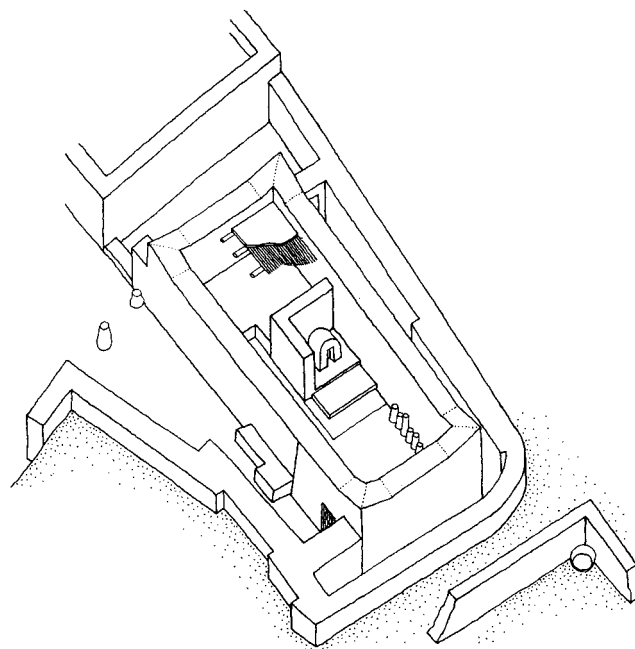
Na konci Staré říše se objevil typ chrámu označovaný jako kaple *ka*. Tyto kaple jsou doloženy jak u králů, tak i u osob nekrálovského původu. Předpokládá se, že v nich byly umístěny kultovní sochy *ka* (specifické životní síly překládané ne zcela přesně jako duch nebo dvojník) těch lidí, jimž kaple patřily. Tímto způsobem si majitelé kaplí chtěli zajistit trvalou účast na kultu boha. Téměř zcela zničené kaple králů 6. dynastie Pepiho I. a Tetiho jsou například v Tell Basté; pokud jde o soukromé osoby, známá je kaple *ka* správce nejjižnějšího egyptského kraje Hekaiba na Elefantině.

Ve stručném výběru chrámů ze Staré říše by neměly být opome-

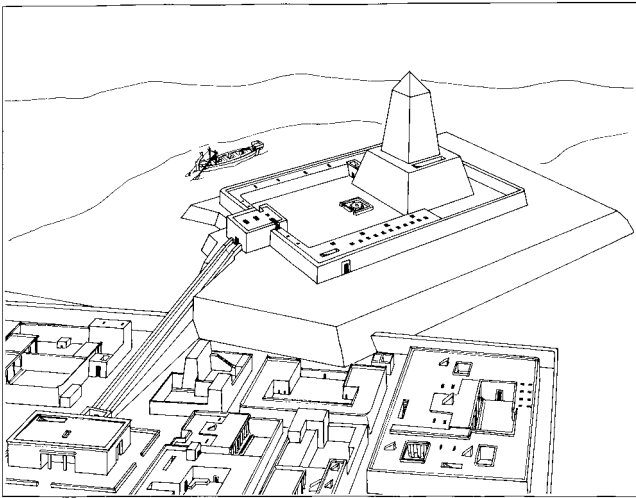
nuty dva typy chrámů charakteristické právě pro tuto dobu a přitom obklopené mnoha nejasnostmi. Tím prvním jsou sluneční chrámy postavené za 5. dynastie na memfidské nekropoli. Bylo jich podle soudobých písemných pramenů celkem šest, ale jen dva z nich, Veserkafův a Niuserreův (obr. 10), se podařilo najít a archeologicky prozkoumat. Z těchto pramenů se zdá, že některé asi zůstaly nedokončeny. Chrámy stály na pouštním pahorku nad okrajem nilského údolí a svým plánem napodobovaly zčásti královský pyramidový komplex a zčásti pravděpodobně také původní héliopolskou svatyni slunečního boha: vstupovalo se do nich na okraji nilského údolí tzv. dolním chrámem, z něhož se pokračovalo otevřenou vzestupnou cestou do tzv. horního, východozápadně orientovaného chrámu sestávajícího z velkého otevřeného dvora, v jehož zadní části se na velkém podstavci tyčil obelisk; před podstavcem obelisku se nacházel velký oltář. Zdá se, že tyto chrámy byly spjaté nejen se slunečním, ale i s královským kultem, jejich přesný význam je však nadále předmětem odborných diskusí. Za zvláštní typ slunečního chrámu je považovaný i zatím ne zcela uspokojivě objasněný chrám Sfingy v Gíze.

Druhým typem chrámu, o němž zatím můžeme jen spekulovat, jsou tzv. svatyně *meret*. Žádnou z nich se totiž dosud nepodařilo najít, jsou známé jen ze soudobých písemných památek. Předpokládá se, že v nich byli uctíváni bohyně Hathor a její syn Ihej a také bůh Re, s nímž se možná identifikoval zemřelý král. Svatyně pravděpodobně byly spjaté s královským zádušním kultem a je možné, že se v nich odehrávalo mysterium *hieros gamos* „posvátný sňatek“, jež mělo zajistit plodnost lidí, dobytka a polí a tím i blaho celé země.

Jakkoli jsou archeologické doklady dost omezené, je patrné, že se v průběhu Staré říše ustálily některé základní rysy a prvky charakteristické pro staroegyptskou chrámovou architekturu. Šlo o stavby pravouhlého plánu orientované ke světovým stranám. Vůči vnějšímu okolí je vymezovala a zároveň chránila mohutná ohradní zeď, jejíž vnější stěna byla v zájmu zvýšení stability mírně skloněná. Uvnitř se chrám členil do pravouhlých, symetricky uspořádaných prostor. V přední části stavby se nacházel otevřený, veřejnosti přístupný prostor, v zadní části pak ztemnělý kultovní prostor se sochou božstva přístupný pouze kněžím.

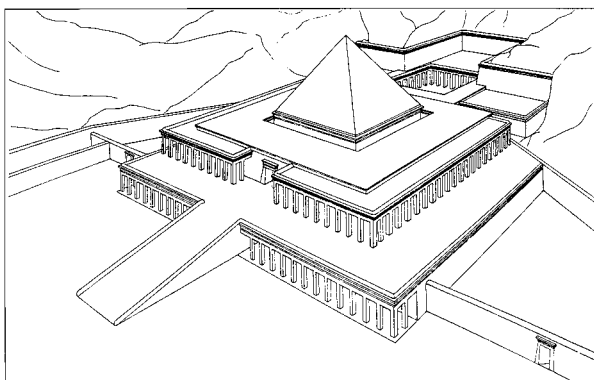
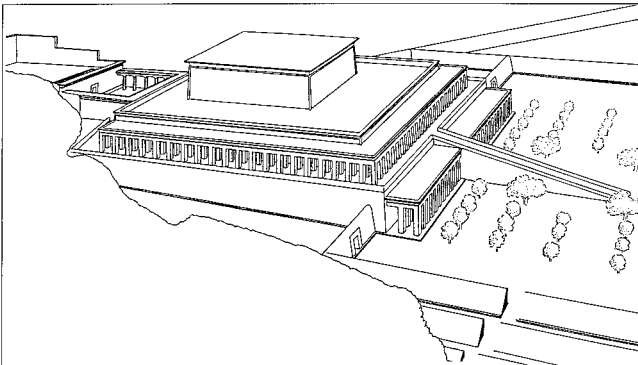


Obr. 9 Rekonstrukce chrámu na Tell Ibrahim Awad (podle Eignera)



Obr. 10 Rekonstrukce Niuserreova slunečního chrámu v Abú Ghurábu

Předpokládá se, že zejména v královských zádušních chrámech se uplatňovaly prvky převzaté z královských paláců, například v Raneferefově chrámu se objevuje nejstarší doklad velké sloupové síně, jejíž plán se možná inspiroval trůnní síní panovníkova pozemského paláce. Běžnou součástí zádušních chrámů se v této době stávají takové architektonické prvky jako pilíře, rostlinnými vzory inspirované jednoduché i svazčité sloupy (papyrusové, lotosové a palmové) a sochy. Vzory sloupů mají hlubší náboženský význam související s představami znovuzrození, věčného života, pokoje a plodnosti. Pokud jde o sochy, ty představovaly krále v jeho různých vladařských a mytických rolích, v chrámech se však objevují i sochy spoutaných klečících nepřátel s asijskými, núbijskými a libyjskými rysy, ztělesňující mytické vnější zlo ohrožující Egypt a jeho bohy daný řád.



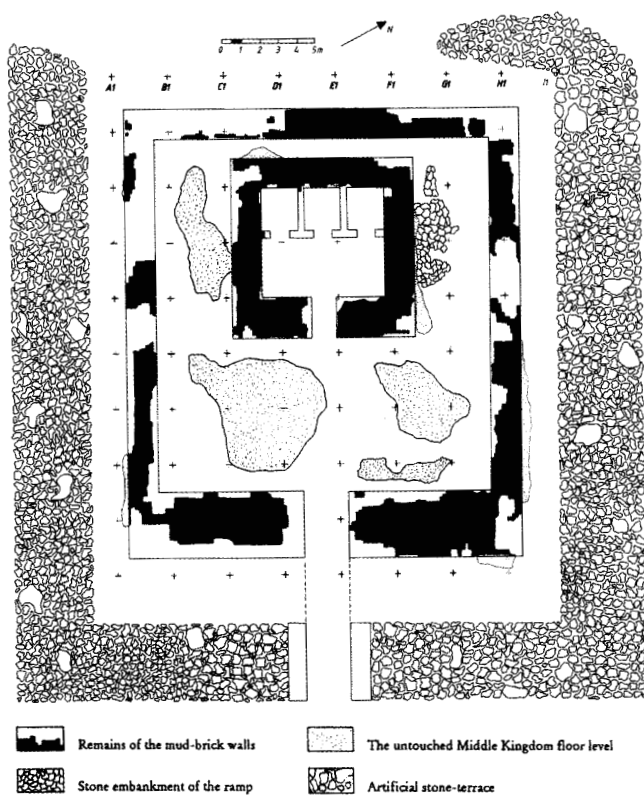
Obr. 11 Rekonstrukce hrobového komplexu Mentuhotepa II. v Dér el-Bahri (podle Arnolda a Navilla)

Politické a hospodářské zhroucení Staré říše vyústilo v období rozvratu, jednota země se rozpadla a propukly vojenské konflikty, nepokoje a hlad. I když se časem podařilo poměry zkonsolidovat, události této tzv. První přechodné doby měly vážné společenské důsledky. Jak dokládají některá soudobá literární díla, došlo i k hlubokému otřesu dosavadních základních hodnot, včetně víry v božskou autoritu krále. Byly pleněny královské hroby. Ba co víc, byla otřesena i víra v bohy, božský řád světa, a dokonce i posmrtný život. Až koncem 11. dynastie se hornoegyptským vládcům z Théb podařilo Egypt opět sjednotit, poměry v zemi uspořádat a obnovit autoritu krále a centralizovat moc státu, který označujeme jako Střední říše. Okolnosti, za nichž ke sjednocení země došlo, i zkušenosti z předchozího období rozvratu a úpadku významně ovlivnily další vývoj. Jedním z nových rysů státu byl posun v postavení krále a bohů. Poněkud zjednodušeně by se dalo říct, že autorita krále sice obnovena byla, ale už nedosáhla té úrovně jako ve vrcholné Staré říši, ostatně už koncem tohoto období byla výrazně oslabena. Naproti tomu posílil význam bohů, zejména Amona, lokálního boha thébského kraje, z něhož pocházel rod vládců, kteří Egypt znovu sjednotili. V jistém smyslu to byl Amon, kdo zvítězil, a jeho jméno se také nadále stalo oblíbenou součástí královských jmen. V posmrtných představách se upevnilo postavení boha Usira.

Znovu nabytá moc a prosperita staroegyptského státu se mimo jiné projevil v zahájení rozsáhlé výstavby chrámů. Jejich plán navazoval na předchozí tradici Staré říše utvářenou především staviteli a umělci v prostředí tehdejšího centra, Memfidy. Objevily se v něm však i některé prvky charakteristické pro jižní Egypt, například řady pilířů zdobící průčelí. Začal se prosazovat symetrický, podél hlavní osy uspořádaný plán chrámu, v jehož zadní části se nacházela stavba se třemi komorami a v přední otevřené nádvoří, obojí pak obehnané ohradní zdí. Komor však mohlo být méně i více, například chrám v Kasr el-Ságha ve Fajjúmské oáze má sedm komor. Další vývoj směřoval ke vzniku vestibulu před komorami, v němž se někdy objevily sloupy nebo pilíře. Čelní stěna ohradní zdi chrámu dostala podobu pylonu – masivní stavby se dvěma věžemi, mezi nimiž, v hlavní ose, se branou do chrámu vcházelo.

Zcela dominantní stavbou, jež na počátku Střední říše svou velikostí, originalitou plánu i stavebními inovacemi zastíňuje všechny ostatní, je zádušní chrám Mentuhotepa II. (obr. 11) vybudovaný na pozadí skalního masivu v Dér el-Bahri v západních Thébách. Na rozdíl od staveb podobného druhu ze Staré říše je Mentuhotepův chrám přístupný otevřenou vzestupnou cestou, tvoří jej terasy s řadami sloupů a jeho součástí je i sloupová síň. Stavba je považována za nejstarší doklad chrámu peripterálního typu, tzn. se sloupovým, respektive pilířovým ochozem. Velkolepý zádušní chrám Mentuhotepa II. svým vzhledem významně ovlivnil i některé pozdější stavby ve svém nejbližším okolí, především slavný Hatšepsutin chrám milionů roků.

Podobně jako ve Staré říši, i ve Střední říši byly na rozdíl od královských zádušních chrámů rozměry chrámů bohů zpočátku ještě relativně skromné. Dokládá to například chrám, který postavil král 11. dynastie Mentuhotep III. Sanchkare v horách západně od Théb na tzv. Thovtově kopci (obr. 12). Chrám, jeden z mála postavených v Egyptě na vrcholu hory, prozkoumal v devadesátých letech minulého století maďarský archeologický tým. Stojí na místě staršího, raně dynastického chrámu sokolího boha Hora, jehož půdorys v podstatě kopíruje. Tvořila jej nevelká čtvercová stavba o straně asi deset metrů, v jejíž zadní polovině se nacházely tři úzké komory. Chrám obklopovala ohradní zeď, jejíž čelní stěna s vchodem uprostřed byla zesílena. V troskách chrámu, zničeného zemětřesením, byly nalezeny zlomky tří soch boha Thovta v podobě paviana v životní velikosti.



Obr. 12 Plán chrámu Mentuhotepa III. na Thovtově kopci v Thébách (podle Vöröse)

Ve velmi dobrém stavu se ze Střední říše dochoval chrám postavený Amenemhetem III. a Amenemhetem IV. v Medínit Mádí, egyptském Dža (řec. Narmouthis), ve Fajjúmské oáze. Chrám z vápence, zasvěcený krokodýlímu bohu Sobkovi a jeho partnerce, hadí bohyni Renenutet (v ptolemaiovské době zde byl uctíván i Harpokratés), byl stavbou poměrně jednoduchou: jeho přední část tvořil sloupový portik, z něhož se v hlavní ose chrámu vstupovalo do příčné síně či vestibulu, v jehož zadní části se nacházely tři komory – uprostřed o něco širší obětní síň a po stranách komory pro kultovní sochy božstev.

Podobně skromné byly chrámové stavby i v severním Egyptě, jak dokládá nejen už zmíněný chrám na Tell Ibrahim Awad, jenž ve Střední říši doznal jen nepatrné vnitřní úpravy, ale zejména chrám – podle německého egyptologa Hermanna Keese (1886–1964) spíše kaple *ka* – postavený Amenemhetem I. v Ezbet Rušdi ve východní deltě. Objevil a prozkoumal jej egyptský archeolog Šehata Adam. Šlo rovněž o nevelkou stavbu ze sušených cihel, pravouhlého půdorysu, orientovanou nikoli ve směru východ–západ, ale sever–jih. Stavba byla rozčleněna do tří částí: kultovního prostoru tvořeného třemi komorami a vestibulu před nimi, to celé obehnané (vnitřní) ohradní zdí, a otevřeného nádvoří s další (vnější) ohradní zdí kolem celého chrámu. Prostřední, obětní síň byla o něco širší než komory po jejích stranách, v nichž byly pravděpodobně umístěny královské sochy, jejichž fragmenty se našly opodál. Čelní stěna vnější ohradní zdi byla výrazně zesílena.

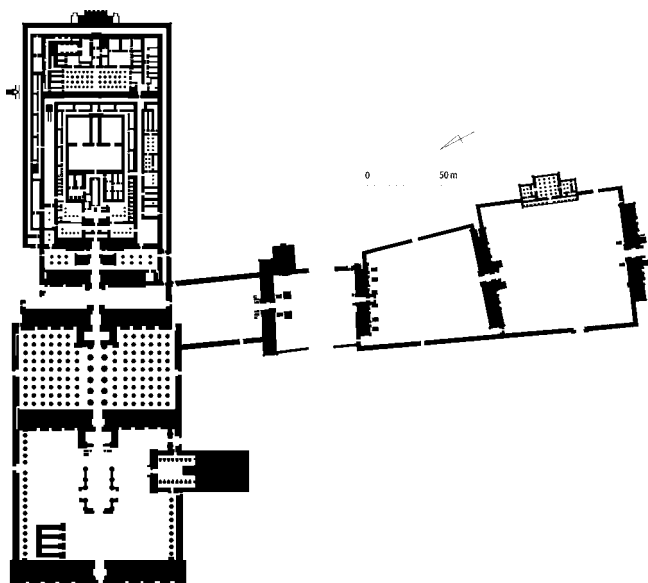
V centru velkého stavebního programu zahájeného druhým králem 12. dynastie Senusretem I. se ocitl Amonův chrám v Karnaku (obr. 1). Práce se soustředily do prostoru tzv. dvora Střední říše (mezi pozdější 6. pylon a chrám Thutmose III. *Ach menu*), kde byly odstraněny starší stavby. Teprve nedávno se zde francouzským archeologům podařilo pod úroveň dvora objevit zbytky cihlové chrámové stavby z 11. dynastie, na jejichž zbytcích byl počátkem 12. dynastie Amonův chrám postaven. I ten však byl později počátkem 18. dy-

nastie Amenhotepem I. odstraněn, aby uvolnil místo nové výstavbě. Dochované nepatrné archeologické pozůstatky napovídají, že chrám Senusreta I. byl postaven z vápence, měl pravouhlý, východozápadně orientovaný půdorys a obklopovala jej mohutná, téměř čtyři metry silná ohradní zeď. Průčelí zadní části chrámu s kultovními prostory zdobila síň s řadou pilířů se sochami krále. Přední část chrámu tvořilo nejméně jedno otevřené nádvoří, možná chrám obklopoval háj. Součástí nádvoří tohoto chrámu byla pravděpodobně i tzv. Bílá kaple Senusreta I., nový typ kultovní stavby, v níž na podstavci spočívala bárka se sochou boha Amona vynášená při procesích. Kaple – z typologického hlediska kiosky – byla ve skutečnosti otevřenou schránou stojící na nízkém podstavci a přístupnou dvěma protilehlými nízkými schodištními rampami. Střechu kaple po okraji zdobila konkávní římsa a na každé straně ji podírala čtveřice pilířů spolu s další čtveřicí pilířů uspořádaných uvnitř kaple kolem podstavce pro posvátnou bárku. Do nitra kaple tak bylo na bárku se sochou boha vidět ze všech čtyř stran.

V průběhu 12. dynastie se velikost chrámů začala postupně zvětšovat a jejich interiér nabýval na členitosti. Národním příkladem může být chrám boha Moncuia postavený Senusretem III. v Medamúdu severně od Karnaku a upravovaný králi 13. dynastie. Stál na místě už zmíněného a velmi tajemně vyhlížejícího chrámu ze Staré říše. I on měl pravouhlý, zhruba severojižně orientovaný půdorys, dvojitou ohradní zeď a byl postaven ze sušených cihel s výjimkou vápencových stavebních článků, jako jsou sloupy, překlady, zárubně dveří aj. V severní části chrámu se nacházely sloupové síně a nádvoří, ve střední řadě úzkých skladištních komor a v nejzářší pak kultovní prostory. V severozápadní části chrámového komplexu možná stál královský palác. V rozvalinách chrámu se našly bloky s výjevy ze svátku *sed*, usirovské sloupy, sochy Senusreta III. aj.

Tendence k větší členitosti plánu se v průběhu Střední říše netýkala jen chrámů bohů, ale i královských zádušních chrámů. Příkladem může být pyramidový komplex posledního velkého krále Střední říše Amenemheta III. v Hawwáře ve Fajjúmské oáze a jeho zádušní chrám s velkými sloupovými síněmi, ztotožňovaný antickými autory s Labyrintem. Při celkovém pohledu na vývoj chrámu během Střední říše je také patrné, že Mentuhotepem II. slibně započatý vývoj, v němž se projevila řada nových, zčásti lokálních hornoegyptských prvků, ovlivnilo rozhodnutí zakladatele 12. dynastie Amenemheta I. přenést v zájmu stability země správní centrum z jižního Egypta dále na sever, do oblasti Lištu, blíže k bývalému hlavnímu městu Memfis a k Fajjúmské oáze, jež v té době nabývala stále většího hospodářského významu. Zde však existovala memfidská stavební tradice rozvinutá v předchozích dobách říše, která významně ovlivnila i architekturu Střední říše, zejména královské pyramidové komplexy. I tato staronová inspirace se však poměrně záhy vyčerpala a nastala doba hledání nových možností a cest.

Během 13. dynastie země hospodářsky a politicky upadla, centralizovaná státní moc se znovu rozpadla a zprvu se dostala do rukou lokálních vládců, nastala tzv. Druhá přechodná doba. Severní část Egypta nakonec ovládly semitské kmeny z Předního východu, Hyksosové – „vládcové pouštních zemí“. Egypťané ztratili kontrolu i nad Nubií. Byli to opět vládcové z hornoegyptských Théb, kteří v nelibostných bojích na konci 17. dynastie semitské vetřelce vypudili, a vítězství nad Hyksosy završil zakladatel 18. dynastie Ahmose I. Králové 18. dynastie, poučení zkušenostmi z událostí předchozího období, zásadně změnili strategii nejen vůči asijským, ale vůbec všem sousedům Egypta. Už nebudovali pohraniční pevnosti, ale v přesvědčení, že nejlepší obranou je útok, zahájili dobovačné války, vytváření vazalských států a nárazníkových zón. Během krátké doby vybudovali říši, jež do té doby neměla obdobu a za svého vrcholu za



Obr. 13 Plán Amonova chrámu v Karnaku

vlády Thutmose III. sahala od Eufratu na severu až ke 4. kataraktu na jihu nebo – jak Egypťané říkali – „od Nahariny až po Karoj“.

Z dobovacích válek a tributů vazalských států začalo do Egypta plynout nesmírné bohatství a jeho valná část pak do chrámových pokladnic jako projev královské vděčnosti bohům za dosažená vítězství. Největší díl kořisti směřoval do Amonova chrámu v Karnaku, zkrátka však nepřišly ani další významné chrámy, Reův v Héliopoli a Ptahův v Memfidě. Už Amenhotep I. zahájil rozšiřování Amonova chrámu přestavbou díla Senuseta I. v prostoru tzv. dvora Střední říše. V rychlém sledu následovaly stále velkolepější stavby dalších králů 18. dynastie. Podél východozápadní osy se v Karnaku začal rozvíjet obrovský chrámový komplex s monumentálními věžemi pylonů, obelisky, nádvořími, sloupovými síněmi a kaplemi (obr. 13). Vnitřní prostory chrámového komplexu se začaly plnit sochami, oltáři a votivními dary. Kolem hlavní chrámové kamenné stavby vznikaly ze sušených cihel stavby hospodářského a správního charakteru: sklady pro produkty z chrámových polí a zahrad, stáje pro dobytek, jatky, pekárny, dílny, kanceláře písařů, archivy aj. Vedle hlavních náboženských center země začal velkolepý program přestavby starších chrámů a výstavby nových chrámů zasvěcených různým božstvům na mnoha dalších místech Egypta i na územích pod egyptskou kontrolou, především v Núbii.

Vlastní chrámy vycházely v základních koncepčních rysech z plánu staveb Střední říše, velmi rychle je však svými rozměry a vnitřní členitostí začaly překonávat. Cestu ke vchodu do chrámu často tvořila alej sfing s apotropaickým, zlu bránícím významem, vchod pak chránily dvě mohutné věže pylonu, před nímž stály stožáry s praporce, obelisky a kolosální královské sochy. Pevný řád postupně získalo i uspořádání dalších chrámových prostor, které byly dříve stavěny vedle sebe či se jedna vydělovala z druhé. Významné kultovní prostory se začaly řadit za sebou podél hlavní chrámové osy.

Nádvoří za vstupem do chrámu bylo posledním místem, na něž měla při určitých svátečních příležitostech přístup veřejnost, prostory hlouběji v nitru chrámu měly hluboký náboženský smysl a byly vyhrazeny kněžím, svatostánek pak jen králi a některým zasvěceným kněžím a hodnostářům. Už sloupová síň následující za nádvořím tento smysl vyjadřovala: symbolizovala mytickou houštinu, v níž se zrodil život a kde po svém narození našel před svým pronásledovatelem Sutechem úkryt bůh Hor. V další síni, síni obětí, se při chrámovém rituálu třikrát denně shromažďovaly obětní

dary a za ní, v síni Devatera, měli svůj příbytek bohové doprovázející a ochraňující hlavního boha, jemuž chrám patřil. V síni bárky, předcházející svatostánku, byla na kamenném podstavci umístěna bárka s dřevěnou schránou, v níž spočívala socha boha označovaná jako „vznešený bůh“. Při slavnostních procesích se bárka s touto sochou boha vydávala na cestu po chrámu, případně na návštěvu do chrámů jiných bohů. Až sem k bárce měli přístup kněží nižšího postavení označovaní jako *vab* „čistý“. Ve svatostánku – z místnosti posvátné bárky do něj nevedla cesta přímo, v ose chrámu, ale mírnou oklikou přes některou z postraních místností – spočívala v kamenné schráně další zapečetěná pozlacená dřevěná schránka a v ní kultovní socha boha označovaná jako „svatá“. K ní mělo přístup jen několik málo těch, kteří prošli iniciačními obřady a byli zasvěceni do hlubokých tajemství.

Toto uspořádání prostor podle hlavní chrámové osy se však prosadilo až od Nové říše. Tak jak návštěvník do chrámu stále hlouběji pronikal, postupně přecházel ze sluncem zalitého prostoru nádvoří do zcela osvětlené sloupové a další už potmělé síně, až nakonec dospěl ke svatostánku zcela tonoucímu v temnotách. Na této cestě ho provázely další, vzhledem k ubývajícímu osvětlení méně postřehnutelné změny: postupně se směrem do nitra chrámu zvyšovala podlaha a snižoval strop jednotlivých prostor. Návštěvník tak byl na cestě ke kultovnímu ohnisku chrámu, svatostánku, veden k tomu, aby se postupně oprošťoval od rušivých vlivů vnějšího světa a stále více duchovně soustřeďoval a připravoval na setkání s bohem.

Součástí chrámu bylo i jezírko, napájené buď spodní vodou, nebo kanálem vodou ze záplavy, o níž se věřilo, že vyvěrá z pravodstva. V jezírku prováděli kněží svou denní rituální očistu. Používali je však i při některých svátcích a obřadech, například při Usirových mystériích v Dendefě. V některých případech mělo jezírko ještě zvláštní náboženský význam. Například v Thovtově chrámu v Hermapoli bylo někdy považováno za mytické jezero s „ostrovem plamenů“, za rodiště boha Rea v podobě lotosu.

Dočasně se do obliby v chrámových stavbách na počátku Nové říše dostala na všech stranách otevřená sloupová či pilířová průčelí. Avšak ve druhé polovině 18. dynastie, od doby Amenhotepa III., zůstalo otevřené jen průčelí v hlavní ose chrámu. Prvním prostorem uvnitř chrámu se stala velká sloupová síň.

Novou významnou součástí chrámů se za Nové říše stala sluneční svatyně a její k nebi otevřený dvůr. Nejstarší doklad nacházíme v Hatšepsutině chrámu v Dér el-Bahrí. Tento typ svatyně našel zkrátka v upravené podobě uplatnění i v novém pojetí chrámu, které s sebou přinesl dramatický zlom v dosavadním vývoji způsobený náboženskou reformou Amenhotepa IV. – Achnatona. Dosavadní koncepce božského chrámu byla opuštěna a nahrazena novou, jež architektonickými prostředky vyjadřovala nové náboženství s vírou v jediného, svými životodárnými paprsky svět zahrnujícího boha Atona (obr. 14), který se projevoval v podobě slunečního kotouče. Byla odstraněna temná, tajemná místa, chrám se zcela otevřel přílivu slunečních paprsků a stěny dříve plné obrazů bohů a rituálních výjevů nahradila velká otevřená nádvoří s oltáři pro obětiny denně přinášené Atonovi. Po Achnatonově smrti a pádu jeho reformy se i vývoj božích chrámů vrátil do svých předchozích kolejí.

Velkorysý program stavebních úprav starších chrámů a výstavby nových na různých místech Egypta zahájil Ramesse II. Pozornost přítom věnoval i Núbii, jak dokládají velké skalní chrámy, jež nechal postavit v Bét el-Wálí, Gerf Husénu, Wádí es-Sebue, Derru a Abú Simbelu (obr. 15), a kromě nich ještě chrám v Akše jižně od Wádí Halfy na území dnešního Súdánu.

Za Nové říše se také plně rozvinul nový, už výše zmíněný typ tzv. chrámu milionů roků, v němž došlo ke splnutí chrámu zádušního

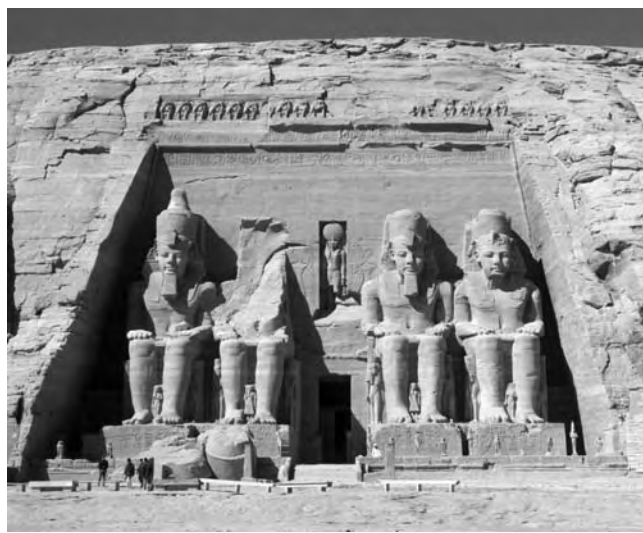


Obr. 14 Pohled na Malý Atonův chrám v Amarně (foto M. Zemina)

a božího. Centrální svatostánek v něm byl vyhrazen Amonovi a královský kult zaujal místo ve vedlejších chrámových prostorách. K tomuto typu se řadí nejen slavné chrámy v západních Thébách, jako například Hatšepsutin v Dér el-Bahrí, Ramesseum Ramesse II. nebo chrám Ramesse III. v Medínit Habu (obr. 16), skalní chrámy Ramesse II. v Núbii, ale podle názorů některých egyptologů i stavby jako Velká sloupová síň Sethiho I. v Amonově chrámovém komplexu v Karnaku, chrám Sethiho I. v Abydu aj. Dosavadní vývoj završily ve 20. dynastii zejména dvě stavby Ramesse III., už zmíněný zádušní chrám v Medínit Habu a Chonsuův chrám v Karnaku. Stavitelé chrámů v následujícím období se totiž jejich plánem v mnohém inspirovali.



Obr. 16 Vstupní brána ve tvaru pevnostní věže v Medínit Habu (foto M. Zemina)



Obr. 15 Průčelí Velkého chrámu v Abú Simbelu (foto M. Zemina)

Chrám milionů roků Ramesse III. v Medínit Habu je obrovská stavba poměrně rozvětveného plánu. Za monumentálním portikem připomínajícím pevnost – tento dojem umocňovala i mohutná cihlová ohradní zeď kolem celého chrámového okrsku – a stojícím na podestě následuje vlastní chrámová stavba. Vnější, čelní stěnu věží mohutného pylonu zdobí v hlubokém reliéfu provedené mytické výjevy krále, který drží za vlasy před ním klečící náčelníky nepřátelských národů a pozvedá kamenný mlat, aby je jedinou ranou zabil. Jihozápadní okraj pylonu zdobí nádherná scéna krále na lovu divokých býků. Na vnitřní stěně pylonu jsou výjevy z válečného tažení proti Libyjcům. Následují dvě nádvoří, první velká sloupová síň bazilikálního typu a za ní ještě dvě další menší sloupové síně a kaple bárky. Za ní, na konci traktu, je jedenáct úzkých komor, z nichž v jedné byla umístěna Amonova kultovní socha. Jižně od hlavní, východozápadní chrámové osy leží Moncuova kaple a skladištní komory, severně od ní pak čtyři kaple bohů, jatky, sluneční svatyně a síň Devatera. Na vnější severní stěně chrámu jsou scény bojů s mořskými národy, na vnější jižní stěně je velký kalendář chrámových svátků. Při vnější jižní straně chrámu leží pozůstatky ceremoniálního paláce postaveného převážně ze sušených cihel, který byl přibytkem krále při jeho návštěvách chrámu. Jeho plán se do určité míry také královským obytným palácem inspiroval.

Na nádvoří před pylonem a vstupem do chrámu Ramesse III. v Medínit Habu je menší chrám postavený Hatšepsutou a Thutmosem III. na místě mnohem starší, původně hájem akácií obklopené stavby ze Střední říše. Šlo o kultovně velmi významnou stavbu zvanou *Set džeseret* „Svaté místo“. V prapahorku zde spočívala prabozstva, za níž se pravidelně o tzv. svátku dekady vydávalo z Karnaku procesí s Amonovou sochou. Na protější jižní straně nádvoří před pylonem a vstupem do chrámu stojí hrobová kaple Amonovy ctitelky Amenardis I., dcery krále 25. dynastie Kašty. Plán kaple je považován za nejstarší doklad sakrální stavby, v níž kolem centrální kultovní místnosti probíhá chodba.

Zánik mocného egyptského impéria vybudovaného během Nové říše a ramessovské dynastie vedl k rozštěpení státní moci mezi dvě centra – hornoegyptské, ovládané kněžími v Thébách, a dolnoegyptské, s králi vládnoucími z Tanidy a Búbastidy. Do země přestalo plynout bohatství z dobovačných válek a došlo i k omezení stavebních aktivit. Závažné byly nejen hospodářské, ale i politické důsledky změn, někdy označované jako „konečná krize“ tradičního egyptského království, kdy se král stává jen místodržícím skutečného vládce,

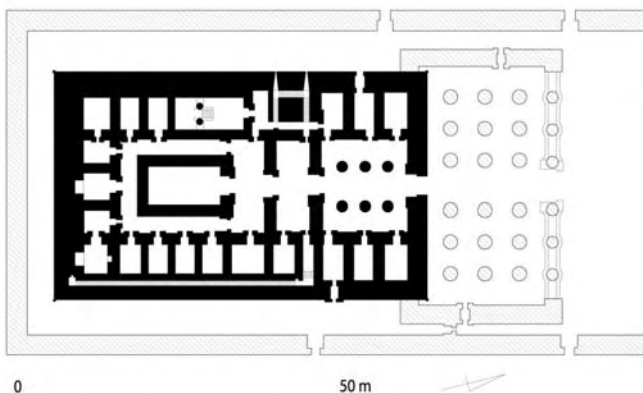


Obr. 17 Bílá kaple Senusreta I. v Karnaku (foto M. Zemina)

jímž je bůh vládnoucí zemi z chrámu. Podle německého egyptologa Rolfa Gundlacha se faraonský stát stal „chrámovým státem“.

Významnou změnu související s tímto procesem představovalo ve Třetí přechodné době a v Pozdní době začlenění královských hrobů do velkých chrámových komplexů v Tanidě, Sajích, Mendétu a Sebennytu. V této době vznikly na řadě dalších míst velké chrámy, například v Hibis v oáze Chárga chrám zasvěcený thébské triádě a Sutechovi a založený Psammetikem II. Amonův chrám v Hibe ve středním Egyptě je pozoruhodný tím, že v něm svatostánek a síň bárky splynuly v jedinou místnost, kolem níž probíhá okružní chodba.

V Pozdní době se prosazuje systemizace plánu chrámu, jehož centrem je *set veret* „velký trůn“, svatostánek se schránou s kultovní sochou božstva a okružní chodbou, kterou vynikající znalec chrámů tohoto období, francouzský egyptolog François Daumas, označuje jako „tajemnou chodbu“. Esetin chrám (Iseum) v Behbét el-Hagar v severním Egyptě a Chnumův chrám na Elefantině na opačném konci země jsou vedle chrámu v Hibe mezi prvními, které tuto okružní chodbu kolem svatostánku mají. Pevné místo před svatostánkem nachází v plánu *vesechet pesedžet* „síň Devatera“¹, jímž se v tomto případě rozumí souhrn všech bohů země tvořících božský dvůr či doprovod hlavního boha uctívaného v chrámu. Při pohledu od svatostánku za síní Devatera následuje *vesechet vedenet* „obětní síň“, do níž byly třikrát denně – ráno, v poledne a večer – přinášeny bohu oběti. Tato síň může mít i jiná jména, například *vesechet chaajet* „síň zjevování“. Za ní se ještě nachází *vadžjet* „sloupová síň, hypostyl“. Někdy se v egyptologické literatuře pozdní egyptské chrámy navíc člení do dvou částí, náosu a pronáosu: pronáos tvoří sloupová síň, zbývající část chrámu se označuje jako náos. Charakteristickým stavebním prvkem se v pozdních egyptských chrámech staly sloupy s tzv. kompozitními hlavicemi tvoře-



Obr. 18 Plán Hathorina chrámu v Dendeře



Obr. 19 Nádvoří Horova chrámu v Edfú (foto M. Zemina)

nými svazkem listů, květů a někdy i ovoce. Rostlinné motivy symbolizovaly tvořivou sílu boha v přírodě.

V téže době se v nové podobě prosazuje také kiosek, nevelká, otevřená, lehce působící stavba zdobená sloupy s rostlinnými, resp. kompozitními hlavicemi. S tímto stavebním typem jsme se už setkali na počátku Střední říše v podobě Bílé kaple (obr. 17) Senusreta I. v Karnaku.

Mezi významné prvky, jež se v Pozdní době v plánu božského chrámu prosadily, patří krypty. Jde o komory, někdy nezdobené, umístěné v masivních obvodních zdech chrámů, případně v jejich podzemí. Jejich pravý význam není zcela objasněný. Podle nápisů a výjevů na stěnách některých krypt se však soudí, že v nich byly uloženy sochy bohů a božské symboly, jež se používaly při určitých svátcích a chrámových obřadech. Při tzv. svátku spojení se slunečním kotoučem byly sochy vynášeny na střešní terasu chrámu, aby se v prvních novoročních slunečních paprscích zotavily a načerpaly novou sílu.

Koncem Pozdní doby se v plánu božského chrámu objevil také *vabet* „čisté místo“. Šlo o skupinku místností poblíž schodiště vedoucího na střešní terasu chrámu, zpravidla jen malé otevřené nádvoří oddělené dvojicí sloupů a přepážkou od kultovní místnosti položené o něco výše. „Čisté místo“, nazýváno také „místo prvního svátku“, hrálo důležitou roli při novoročních obřadech regenerace soch bohů. Předchůdkyní *vabet* byla možná už zmíněná sluneční svatyně v chrámech Nové říše, označovaná v soudobých nápisech jako *šut Re* „Reův stín“.

Na konci Pozdní doby se objevil ještě jeden nový typ chrámu, který se udržel až do Římské doby. Jeho egyptský název zněl *per meset* „Dům zrození“. Zakladatel egyptologie Jean-François Champollion jej nazval *mammisi* a tento název už chrámu zůstal. Ideově byl vznikem *mammisi* završen vývoj, který započal už mnohem dříve v 18. dynastii, jak dokládá „síň zrození“ Amenhotepa III. v luxorském chrámu i výjevy z božského zrození Hatšepsuty v jejím chrámu milionů roků v Dér el-Bahrí. Chrám typu *mammisi* byl nevelkou stav-



Obr. 20 Tzv. Pompejův sloup na Kóm el-Šukáfa se dnes tyčí na místě, kde kdysi stávalo alexandrijské Serápeion (foto K. Voděra)

bou, jejímž jádrem byl vestibul, svatostánek a kolem něho ještě několik dalších místností. Nechybělo v něm ani schodiště vedoucí na střešní terasu. Na vnějších stranách probíhala řada sloupů, mezi nimiž stály nízké příčky. Kolem chrámu tak vznikl jakýsi ochoz. Jak už sám název napovídá, v *mammisi* se uskutečňovalo mysterium zrození božského dítěte, jež se svou partnerkou (partnerem) zplodil(a) hlavní místní bůh (bohyně). S tímto božím dítětem se symbolicky identifikoval král a legitimizoval tím svou vladařskou autoritu.

Poslední velký program výstavby chrámů zahájili ptolemaiovští vládcové Egypta. Měli k tomu, podobně jako po nich římscí císaři po dobytí Egypta, důležité politické důvody: okázalý zájem o tradiční egyptské náboženství a podpora kultů původních starobylých božstev měly přispět k upevnění jejich moci a nastolení vztahů vzájemně výhodné spolupráce. V této době vznikly velké chrámy například v Denderě (viz titulní obálka a obr. 18), Edfú (obr. 19), Esně, Kóm Ombu a na Fíle v jižním Egyptě. Některé z nich se dodnes dobře dochovaly, například chrámy v Denderě a Edfú. Posledně jmenovaný chrám v Edfú je považován za nejlépe dochovaný chrám starého Egypta a možná starověku vůbec. Plán chrámu je přísně symetricky uspořádaný podél hlavní, severojižní osy. Vstupuje se do něj od jihu mohutným pylonom, za nímž následuje velký otevřený dvůr, po jehož východní, jižní a západní straně probíhá řada sloupů. Ze dvora se pokračuje přes dvě sloupové síně, obětní a Devatera, a menší předsín bez sloupů ke svatostánku – „velkému místu“. Ten tvořila jediná komora, v níž stála bárka a za ní kamenná schránka (pochází ze staršího chrámu z doby Nachtnebefa II.) pro

kultovní sochu. Kolem komory probíhá okružní chodba, z níž je přístup do jedenácti kaplí různých bohů a také do „čistého místa“. Kolem celého náosu, představujícího zhruba severní polovinu chrámu, probíhá další, vnější okružní chodba.

Nápisy a výjevy pokrývající stěny chrámu v Edfu, ale i ostatních chrámů z Ptolemaiovské a Římské doby nám umožňují lépe pochopit soudobé náboženské představy i významnou politickou a hospodářskou roli, kterou v té době chrámy v životě země hrály. Ke vzájemnému sblížení vládnoucí řecké a kosmopolitní elity s místním egyptským obyvatelstvem mělo přispět i vytvoření umělého božstva Serápida, řecké interpretace egyptského Usir-Ápida za vlády Ptolemaia I. Jeho nejstarší svatyně Serápeion (nesmí se zaměňovat se sakkárským pohřebištem posvátných býků Ápidů!), postavená však v řeckém stylu, vznikla v Alexandrii (obr. 20). Serápeia, v nichž bývala spolu se Serápidem uctívána i Isis, egyptská Eset, posléze vznikla rovněž na dalších místech Egypta i mimo jeho hranice. Ani tento pokus s umělým božstvem ovšem zamýšleného cíle nedosáhl a nedokázal ani odvrátit postupný zánik tradičního egyptského náboženství, jehož čas se naplnil.

Poznámky:

¹ Na rozdíl od héliopolského Devatera, jež tvoří devět konkrétních božstev – případe síně Devatera chápali staří Egypťané číslovku 9 jako 3×3 , přičemž číslovka 3 (tři počítací čárky, tři značky určitého předmětu atp.) označovala pluralitu; 9 je tedy pluralita plurality, všechno.

Literatura:

- Arnold, Dieter: 1975 „Architektur des Mittleren Reiches“, in: Vandersleyen, Claude (ed.). *Das alte Ägypten*, Berlin: Propyläen, s. 150–170.
- 1992 *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich: Artemis & Winkler.
- Badawi, Alexander: 1948 *Le dessin architectural chez les anciens Égyptiens. Étude comparative des représentations égyptiennes de constructions*, Le Caire: Imprimerie Nationale.
- Barguet, Paul: 1962 *Le temple d'Amon-Re à Karnak. Essai d'exégèse*, Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Barta, Winfried: 1983 „Zur Lokalisierung und Bedeutung der *mrt*-Bauten“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 110, s. 98–104.
- Calverly, Amice M. – Gardiner, Alan H.: 1933–1958 *The Temple of King Sethos I at Abydos*, 1–4, London–Chicago: Egypt Exploration Society – University of Chicago Press.
- Carlotti, Jean-François: 2000 *L'Akh-menou de Thoutmosis III à Karnak. Étude architecturale*, Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.
- Cauville, Sylvie: 1984 *Edfou*, Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale [Bibliothèque générale 6].
- 1990 *Dendera. Guide archéologique*, Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Daumas, François: 1969 *Dendera et le temple d'Hathor*, Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- 1975 „Architektur der Spätzeit“, in: Vandersleyen, Claude (ed.). *Das alte Ägypten*, Berlin: Propyläen, s. 196–205.
- Eigner, Dieter: 2000 „Tell Ibrahim Awad: Divine Residence from Dynasty 10 until dynasty 11“, *Ägypten und Levante* 10, s. 17–36.
- Giddy, Lisa L.: 1990 „Memphis 1989 – The Ptah Temple Complex“, *Bulletin of the Australian Centre of Egyptology* 1, s. 38–41.
- Gundlach, Rolf: 1995 „Das Dekorationsprogramm der Tempel von Abu Simbel und ihre kultische und königsideologische Funktion“, in: Kurth, Dieter (ed.). *3. ägyptologische Tempeltagung. Systeme und Programme der ägyptischen Tempeldekoration*, Wiesbaden: Harrassowitz [Ägypten und Altes Testament 33/1], s. 47–71.

- 2001 „Temples“, in: Redford, Donald B. (ed.). *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, III, Oxford: Oxford University Press, s. 363–379.
- Haeny, Gerhard: 1975 „Architektur des Neuen Reiches“, in: Vandersleyen, Claude (ed.). *Das alte Ägypten*, Berlin: Propyläen, s. 170–178.
- 2005 „New Kingdom «Mortuary Temples» and «Mansions of Millions of Years’», in: Shafer, Byron E. (ed.). *Temples of Ancient Egypt*, Cairo: AUC Press, s. 86–126.
- Kaplony, Peter: 1980 „Ka-Haus“, in: Helck, Wolfgang – Otto, Eberhard (eds.). *Lexikon der Ägyptologie*, III, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, sl. 284–287.
- Kemp, Barry: 1989 *Ancient Egypt: Anatomy of an Civilization*, London – New York: Routledge.
- Kuhlmann, Klaus Peter: 1996 „Serif-style Architecture and the Design of the Archaic Egyptian Palace (“Königszelt“), in: Bietak, Manfred (ed.). *Haus und Palast im alten Ägypten*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften [Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften XIV], s. 117–137.
- Kurth, Dieter: 1994 *Treffpunkt der Götter. Inschriften aus dem Tempel des Horus von Edfu*, München: Artemis.
- Legrain, Georges: 1929 *Les temples de Karnak*, Bruxelles: Vromant.
- Niederberger, Walter: 1999 *Elephantine XX. Der Chnumtempel Nektanebos’ II.*, Mainz am Rhein: Zabern [Archäologische Veröffentlichungen 96], s. 113–128.
- O’Connor, David: 1992 „The Status of Early Egyptian Temples: An Alternative Theory“, in: Friedmann, Renée – Adams, Barbara (eds.). *The Followers of Horus*, Oxford: Oxbow Books, s. 83–98.
- Pendlebury, John D. S.: 1935 *Tell el-Amarna*, London: Dickson & Thompson.
- Ricke, Herbert: 1935 „Eine Inventartafel aus Heliopolis im Turiner Museum“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 71, s. 111–133.
- Schwaller de Lubicz, René Adolphe: 1999 *The Temples of Karnak*, London: Thames and Hudson.
- Spencer, Patricia: 1984 *The Egyptian Temple. A Lexicographical Study*, London–Boston–Melbourne: Kegan Paul International.
- Vandier, Jacques: 1955 *Manuel d’archéologie égyptienne*, II, Paris: Picard.
- Varille, Alexandre – Robichon, Clément: 1940 *Description sommaire du temple primitif de Médamoud*, Le Caire: Institut Français d’Archéologie Orientale.
- Vörös, Győző: 2007 *Egyptian Temple Architecture. 100 Years of Hungarian Excavations in Egypt, 1907–2007*, Budapest: Kairosz Press.
- Wightman, Gregory J.: 2007 *Sacred Spaces. Religious Architecture in the Ancient World*, Leuven – Paris – Dudley, MA: Peeters [Ancient Near Eastern Studies 22].
- Williams, Bruce: 1988 „Narmer and the Coptos Colossi“, *Journal of the American Research Center in Egypt* 25, s. 35–59.
- Wilkinson, Toby A. H.: 2000 *Royal Annals of Ancient Egypt. The Palermo Stone and its associated fragments*, London – New York: Kegan Paul International.